

الجنون في تعاليم الاسلام الطبية

اكبر ساجدي id

قسم المعارف الاسلامية، مركز تطوير الدراسات متعددة التخصصات في التربية الإسلامية وعلوم الصحة، جامعة تبريز للعلوم الطبية، تبريز، ايران.
 * المراسلات الموجهة إلى السيد اكبر ساجدي؛ البريد الإلكتروني: akbarsajedi@gmail.com

معلومات المادة

الوصول: ١٨ شوال ١٤٣٩

وصول النص النهائي: ٢٨ ذيحجه ١٤٣٩

القبول: ٦ محرم ١٤٤٠

النشر الإلكتروني: ١٣ محرم ١٤٤٠

الكلمات الرئيسية:

آيات القرآنية

الجنون

الروايات

سبل العلاج والوقاية من الجنون

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: إن التعاليم الطبية للإسلام لديها العديد من التوصيات حول صحة الجسم والروح. فالبعض من هذه التعاليم تختص بالامراض النفسية بما في ذلك الجنون. فللاسلام وصايا كثيرة لمكافحة الجنون. ان تنظيم هذه الوصايا من جهة وتبيينها من جهة اخرى هو من اهداف هذه المقالة. **منهجية البحث:** تعتمد هذه المقالة على أسلوب البحث المكتبي وقد تمت مراجعة الكلمات مثل الجنون، الجنون، جن ومس في النصوص الدينية ومن ثم تمت الدراسة عنها من خلال البحث في قواعد بيانات المقالات. تمت مراعاة جميع الموارد الاخلاقية في هذا البحث وإن مؤلف المقالة لم يشير الى اي تضارب في المصالح.

الكشوفات: لقد اشير الى جانبين للجنون في التعاليم الطبية في الاسلام؛ الجانب الوقائي والجانب العلاجي. هناك العديد من الطرق المادية والمعنوية التي تم عرضها في هذه التعاليم وقام هذا البحث بدراستها واخيرا تم عرض ٢٠ منها. تشير النتائج في مجال البحث في المقالات إلى أن قضية الجنون في دراسات الباحثين لم يتم التحقيق فيها إلا ضمن اطار المسائل الفقهية والقانونية والطبية والأدبية، ولم يتم إجراء بحث شامل عن الجنون مع رؤية التعاليم الإسلامية.

الاستنتاج: من حيث التعاليم الاسلامية، فإن الجنون مرض مستعصي ومن السهل منعه. فالسبل المقترحة للإسلام لمنع الأمراض وعلاجها بشكل عام والجنون بشكل خاص بسيطة للغاية، وغير مكلفة وطبيعية. تؤكد تجارب علماء النفس على أن الدعاء والمناجاة مع رب العالمين الى جانب الاجراءات العملية للعلاج أو الوقاية لها اثر ايجابي. وفي النهاية، إن دين الاسلام يأخذ بعين الاعتبار جميع الجوانب الوجودية للانسان ويعطي اهتماما بالغاً للكرامة الانسانية في سبيل مكافحة الجنون.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Sajedi A. Insanity in Medical Teachings of Islam. J Res Relig Health. 2018; 4(4): 118- 133.

جنون در آموزه‌های طبی اسلام

اکبر ساجدی ID

گروه معارف اسلامی، مرکز توسعه‌ی پژوهش‌های بین‌رشته‌ی معارف اسلامی و علوم سلامت، دانشگاه علوم پزشکی تبریز، تبریز، ایران.
*مکاتبات خطاب به آقای اکبر ساجدی، رایانامه: akbarsajedi@gmail.com

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۱ تیر ۹۷

دریافت متن نهایی: ۱۸ شهریور ۹۷

پذیرش: ۲۵ شهریور ۹۷

نشر الکترونیکی: ۱ مهر ۹۷

چکیده

سابقه و هدف: آموزه‌های طبی اسلام توصیه‌های فراوانی درباره‌ی سلامت جسم و جان دربردارد. بخشی از این آموزه‌ها درباره‌ی بیماری‌های روانی از قبیل جنون است. اسلام دستورهای فراوانی درباره‌ی مقابله با جنون دارد. سامان‌دهی توصیه‌های مزبور از یک سو و تبیین آنها از سوی دیگر از اهداف این پژوهش است.

روش کار: این پژوهش از نوع کتابخانه‌ی است که با جستجوی واژگانی نظیر مجنون، جنون، جن و مسّ در متون دینی و با جستجوی عناوین پیش‌گفته در پایگاه‌های معرفی مقالات، به بررسی آن پرداخته شده است. در این پژوهش همه‌ی مسائل اخلاقی رعایت شده است و نویسنده‌ی مقاله تضاد منافی درباره‌ی آن گزارش نکرده است.

یافته‌ها: جنون در آموزه‌های طبی اسلام در دو بُعد پیشگیری و درمان اشاره شده است. در این آموزه‌ها روش‌های مادی و معنوی فراوانی معرفی شده است که مقاله‌ی حاضر آنها را بررسی؛ و در نهایت بیش از بیست روش معرفی کرده است. یافته‌ها در حوزه‌ی جستجوی مقالات حاکی از آن است که موضوع جنون در تحقیقات پژوهشگران تنها با صبغی فقهی، حقوقی، پزشکی و ادبی بررسی شده؛ و هیچ تحقیق جامعی تاکنون جنون را با رویکرد آموزه‌های اسلامی بررسی نکرده است.

نتیجه‌گیری: از نظر آموزه‌های اسلامی جنون بیماری صعب‌العلاج و سهل‌التدرکی است. راه‌های پیشنهادی اسلام برای پیشگیری و درمان بیماری‌ها به طور عام و جنون به طور خاص بسیار ساده، کم‌هزینه و طبیعی است. ادعیه و راز و نیاز با پروردگار در کنار تدبیرهای عملی برای درمان و پیشگیری، مؤید تجربیات روان‌شناسان است. در نهایت اینکه اسلام همه‌ی ابعاد وجودی انسان را مد نظر داشته؛ و در مقابله با بیماری‌ها به کرامت انسان اهمیت ویژه‌ی داده است.

واژگان کلیدی:

آیه‌ها

جنون

دیوانگی

راه‌های درمان و پیشگیری جنون

روایت‌ها

استناد مقاله به این صورت است:

Sajedi A. Insanity in Medical Teachings of Islam. J Res Relig Health. 2018; 4(4): 118- 133.

ضرورت‌های زندگی انسان است. در بین انواع بیماری‌ها، اختلالات روانی و جنون از جمله امراضی است که تاریخ وجود آن را در بین انسان‌ها گزارش؛ و راه‌های متنوع و تأمل‌برانگیزی

مقدمه

شناخت بیماری با هدف پیشگیری و یافتن راه درمان از

ادبی با رویکرد عرفانی توجه محققان را جلب کرده است. آنچه تاکنون تحقیقی جامع درباره‌ی آن صورت نگرفته است، نگاه به جنون با محوریت آموزه‌های اسلامی است. همان‌گونه که گذشت، در آموزه‌های ناظر به صبغه‌ی فقهی و حقوقی درباره‌ی جنون به وفور پژوهش صورت گرفته است، اما آموزه‌های اسلامی ناظر به جنون با محوریت پیشگیری و درمان به غیر از معدود منابعی که به صرف نقل روایات بسنده کرده است، بررسی نشده است (۱).

روش کار

این پژوهش از نوع کتابخانه‌یی است که با جستجوی واژگانی نظیر مجنون، جنون، جن و مسّ در متون دینی و با جستجوی عناوین پیش‌گفته در پایگاه‌های معرفی مقالات، به بررسی آن پرداخته شده است. در همین راستا برای بررسی آموزه‌های دینی مربوط به جنون توضیح و دسته‌بندی روایات و تطبیق آن در برخی موارد با یافته‌های نوین علمی نیز جزء روش تحقیق این مقاله قلمداد می‌شود. ادعان می‌شود که تمام جوانب اخلاقی پژوهش در این تحقیق مراعات شده است.

یافته‌ها

جنون در لغت

جن‌زده در لغت عبارت است از: «پری‌زده و آن که مورد اذیت و آزار جنیان واقع شده است» (۲). دیوانه نیز یعنی کسی که منسوب به دیو است و در صدور حرکات ناملاپم مشابه جنیان است. دیوانه ضد فرزانه است و فرزانه کسی است که به عقل و حکمت منسوب است (۳).

جنون در اصطلاح

واژه‌ی جنون و دیوانگی در علوم متفاوتی محل بحث و بررسی است. این اصطلاح در دانش‌هایی مثل فقه، حقوق، روان‌شناسی، اخلاق و عرفان کاربرد دارد.

سجادی در فرهنگ معارف اسلامی می‌نویسد: «جنون اصطلاحی عرفانی و فقهی است. در اصطلاح عرفانی جنون نهایت مستی و بدایت درویشی است. جنون آن باشد که مرد در عین آگاهی، از خود بی‌خبر باشد. ابوسعید ابوالخیر گوید: لا یکمل ایمان العبد حتی یظن الناس انه مجنون؛ و در اصطلاح فقهی، اختلال قوه‌ی ممیزه است. این جنون بر دو قسم است: یکی ادواری که گه‌گاه از شخصی خرد زائل شده و غیرعادی می‌شود و دیگر اطباقی که همواره شعور و ادراک او زائل

برای درمان آن پیشنهاد کرده است. در این میان آموزه‌های اسلامی با جامع‌نگری خاصی راه‌های ساده و مهمی برای سلامت روح و روان معرفی کرده است. نگاه نظام‌مند اسلام به انسان، تکامل جسمانی و روحانی را جدای از هم ندانسته؛ و به شعار عقل سالم در بدن سالم کاملاً پایبند است. از این‌رو، در مقاله‌ی حاضر سعی شده است که راه‌های درمان اختلالات روانی و جنون از دیدگاه آموزه‌های اسلامی بررسی شود.

راه‌های پیشنهادی اسلام برای جنون را می‌توان به دو شیوه‌ی پیشگیری و درمان تقسیم کرد. اسلام به پیشگیری توجه بیشتری نسبت به درمان دارد. راه‌های پیشگیری و درمان را نیز می‌توان به دو قسم راه‌های مادی و معنوی تقسیم کرد. این مقاله در نظر دارد تبیینی از همه‌ی راه‌های مطرح شده در آموزه‌های اسلامی داشته باشد و به این پرسش پاسخ دهد که راه‌های پیشگیری و درمان جنون در منابع دینی مسلمانان چیست؟ مطالب مقاله بر این پیش‌فرض استوار است که اسلام برای تمامی نیازهای واقعی انسان برنامه پیشنهاد کرده است. نوشتار حاضر در صدد اثبات این فرضیه است که علل فراوان مادی و معنوی در آموزه‌های دینی به ویژه روایی، ناظر به راه‌های پیشگیری و درمان جنون معرفی شده است. برای این تحقیق فوایدی می‌توان برشمرد: نخست اینکه رعایت امور مطرح شده در این مقاله می‌تواند ضمانت سلامت روح و روان انسان را تا حد زیادی تضمین کند. دوم اینکه با مطالعه‌ی این مقاله گوشه‌یی از جامعیت آموزه‌های دینی روشن؛ و زمینه‌ی گرایش حقیقت‌جویان به اسلام فراهم می‌شود. سوم اینکه راه‌های مادی معرفی شده در این مقاله می‌تواند زمینه‌ی تحقیق تجربی را برای پژوهشگران عرصه‌ی علوم تجربی به ویژه پزشکی فراهم کند.

موضوع جنون از ابعاد گوناگونی توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است. مروری بر آثار عرضه شده با محوریت جنون می‌تواند خلأ تحقیق حاضر را روشن سازد. پژوهش‌های مربوط به جنون را می‌توان در سه دسته‌ی فقهی، علمی و ادبی دسته‌بندی کرد. در پژوهش‌های فقهی بر رفع تکلیف از مجنون و مجبور بودن او تأکید شده است. برای نمونه انحلال نکاح در مجنون بخش عمده‌یی از مقالات و تحقیقات فقهی و حقوقی مربوط به جنون را به خود اختصاص داده است. جنون در تحقیقات علمی بیشتر در روان‌پزشکی و روان‌شناسی بحث شده است. در این تحقیقات ماهیت این بیماری و نوع اختلال آن با دستاوردهای علوم تجربی بررسی؛ و راه‌های درمان این بیماری مطرح شده است. در نهایت جنون در پژوهش‌های

در این روایت واژه‌ی مجنون در یک اصطلاح اخلاقی و به معنای فرد متکبر به کار رفته؛ و دیوانگی بیماری و مرض معرفی شده است. ارتباط جنون با جنیان، حقیقت یا خرافات؟

پرسشی که با تأمل در واژه‌ی جنون و همین‌طور ترجمه‌ی فارسی آن یعنی دیوانه ایجاد می‌شود این است که آیا دیوانگی با جنیان و شیاطین ارتباط دارد یا این کلمه در اثر خرافات وارد فرهنگ‌ها شده است؟ برای پاسخ به این پرسش، جدای از آموزه‌هایی که اصل وجود جن را تأیید کرده است و حتی آزار و اذیت آنها را به انسان یادآوری می‌کند، می‌توان به آیه‌ی ۲۷۵ سوره‌ی بقره مراجعه کرد. خداوند متعال در آیه‌ی مزبور با تشبیه رباخواران به دیوانگان فرموده است: «آنها که ربا می‌خورند برنمی‌خیزند مگر مانند برخاستن کسی که شیطان او را بر اثر تماس آشفته گرداند»^۱. در این آیه رباخواران به افرادی تشبیه شده‌اند که بر اثر تماس شیطان تعادل خود را از دست داده‌اند. برخی از نویسندگان در قالب مقالاتی نظرهای متفاوت مفسران را درباره‌ی این آیه نقد و بررسی کرده‌اند (۸ و ۹). هر چند ورود به آن مباحث از هدف مقاله‌ی حاضر به دور است، اما جالب توجه این است که در بین مفسران کسانی هستند که معتقدند از آیه‌ی مزبور ارتباط جنون با جنیان و شیاطین برداشت می‌شود. خلاصه‌ی از دیدگاه‌های مفسران درباره‌ی آیه‌ی مزبور چنین است:

(۱) زمخشری موضوع تصرف شیطان در دیوانه ساختن افراد را متأثر از تصور عامیانه و موهوم عرب جاهلی دانسته؛ و چنین تصرفی را نپذیرفته است (۱۰).

(۲) ابوعلی جبایی به نقل از تفسیر مجمع‌البیان با حمل تعبیر آیه بر مجاز معتقد است که در آیه نوعی تشبیه به کار رفته است؛ زیرا در حقیقت شیطان موجب دیوانگی انسان نمی‌شود، بلکه به سبب غلبه‌ی مزاج سوداوی یا ضعیف شدن عقل، گاه شیطان اموری ترسناک را به مخیله‌ی فرد می‌افکند و او را وسوسه می‌کند. در نتیجه دیوانگی مستند به فعل الهی پدید می‌آید. پس انتساب دیوانگی به شیطان از باب سببیت وی در وسوسه‌ی انسان مجاز به شمار می‌رود (۱۱).

(۳) قرشی به پیروی از رشید رضا صاحب المنار، شیطان مورد اشاره در آیه را بر ویروس عامل بیماری روانی تطبیق کرده است (۱۲). رشید رضا بر این باور است که می‌توان واژه‌ی جن را در آموزه‌های دینی به اجسام ریز زنده و پنهانی تطبیق کرد که امروزه به وسیله‌ی میکروسکوپ و تجهیزات قوی می‌توان آنها را

می‌شود. در هر دو صورت معاملات و عقود و دستوره‌های مجنون در حال جنون نافذ نیست و نسبت به اموال خود و دیگران حق مداخله ندارد و کارهای او باطل است» (۴).

اطلاق بیمار به دیوانگان

در تاریخ روان‌پزشکی شرم‌آورترین و ننگین‌ترین فصل‌ها بخش‌هایی است که به سحر و جادوگری و مردم‌فریبی مربوط می‌شود؛ یعنی اعمالی که در طول سال‌های سیاه قرون وسطا به ویژه در اروپا و ممالک مسیحی‌نشین به دست جادوگران اجرا می‌شد و اوج آن تا دوران رنسانس^۱ که اولین بارقه‌ی جنبش‌های علمی به وجود آمد، ادامه داشت. در سال ۱۴۸۶ میلادی کتابی درباره‌ی «تسخیر جن» نوشته شد که در آن ویژگی‌های زشت و عادات ناپسند جادوگران و شیوه‌ی کار آنان تشریح شد و نشان می‌داد که بسیاری از قربانیان تیره‌بختشان بیماران روانی بوده‌اند. در آن زمان برای درمان هر کس که کوچک‌ترین اثری از اختلال روانی در وی بود راهی جز افسون و جادوگری وجود نداشت. بسیاری از بیماران روانی را به جرم شیطان‌زدگی و برای پاکسازی جامعه از لوث وجود آنها، زنده‌زنده در آتش می‌سوزاندند. یک شکنجه‌گر آلمانی اعتراف می‌کند که از هفتصد زن مسن، صد نفر آنها را به دلیل شیطان‌زدگی به آتش کشیده است (۵). ولی وضعیت در جامعه‌ی اسلامی به گونه‌ی دیگر بود. هنگامی که در اروپای قرون وسطا، هزاران بیمار روان‌پریش را به جرم جادوگر و هم-دست شیطان بودن تحت آزار و شکنجه قرار می‌دادند و احیاناً می‌سوزاندند (۶)، در کشورهای اسلامی بخشی از بیمارستان‌ها به بیماران روانی اختصاص داده می‌شد. ریشه‌ی این نگاه به آموزه‌های دینی برمی‌گردد. از حضرت علی (ع) نقل شده که «پیامبر خدا (ص) بر گروهی گذر کرد و فرمود: برای چه اجتماع کرده‌اید؟ گفتند: یا رسول الله! مجنون و دیوانه‌ی بی‌هوش شده و ما دور او برای دیدنش جمع شده‌ایم. حضرت فرمود: این دیوانه و مجنون نیست، بلکه او بیمار است، سپس فرمود: آیا به شما خبر بدهم که مجنون و دیوانه‌ی واقعی کیست؟ گفتند: آری یا رسول الله، فرمود: دیوانه‌ی واقعی کسی است که در راه رفتن تکبر کند و مغرورانه با گوشه‌ی چشم نگاه کند و شانه‌های خود را از تکبر بجنباند و درحالی‌که خدا را نافرمانی کرده، از او بهشت مستثلت کند. او کسی است که مردم از شر او در امان نیستند و امیدی به خیر او ندارند؛ چنین کسی مجنون واقعی است؛ ولی این شخصی که دورش جمع شده‌اید، بیمار و مریض است» (۷).

^۱ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا كَمَا يُؤْمِنُ الَّذِي يَخْتَلِفُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ.

^۱ Renaissance

است. انسان‌ها با تجربه دریافته‌اند که خوابیدن تنها در جایی می‌تواند افکار منفی در شخص ایجاد کند و آرامش روح و روان را سلب کند. اما رابطه‌ی مورد اول و دوم با جنون به غیر از نگاه تعبدی به روایات^۲ جای تأمل و بررسی دارد.

به نظر می‌رسد حضرت نه اینکه زمینه‌های ابتلا به جنون بلکه معیارهایی برای تشخیص زودهنگام بیماری معرفی می‌کنند. بنا بر این برداشت معنای روایت چنین خواهد بود: «اگر از کسی کارهای نامتعارفی مثل تغوط بین قبور و راه رفتن با یک لنگه کفش و خوابیدن تنها دیدید، به احتمال زیاد او در معرض جنون قرار گرفته که چنین کارهایی انجام می‌دهد و الا از انسان عاقل هرگز این کارها سر نمی‌زند». اما این تفسیر وقتی می‌تواند درست باشد که تعبیر «ثلاثه یتخوف منها الجنون» به حصر ناظر نباشد، در صورتی که ظهور عبارت حضرت حصر عوامل مزبور است نه بیان مصادیق بارز.

وجه سومی نیز می‌توان برای روایت در نظر گرفت و آن اینکه حضرت از برخی کارهای ناشایست نام برده‌اند و خاطرنشان می‌سازند که مجازات دنیوی این کارها جنون است، طبق این معنا به‌طور تکوین بین کارهای سه‌گانه‌ی پیش‌گفته با جنون ارتباط وجود دارد. این معنا به‌ویژه در کار ناشایستی مثل «تغوط بین القبور» که نوعی توهین و بی‌حرمتی به صاحب قبر است، پذیرفتنی‌تر می‌نماید.

۱.۱.۲. حکمت آب دهان کودک

هیچ چیز در عالم بی‌حکمت نیست. از جمله اموری که در روایات به زمینه‌ی ابتلا به جنون ناظر است، توجه و اهمیت به خروج آب دهان و اشک چشم از نوزادان و کودکان است. در بخشی از گفتار امام صادق (ع) به مفضل آمده است: «ای مفضل! از منافع گریه‌ی کودکان نیز آگاه باش، بدان که در مغز کودکان رطوبتی است که اگر در آن بماند بیماری‌ها و نارسایی‌های سخت و ناگواری مثل کودنی، دیوانگی، کم‌عقلی، فلج و لقوه و جز آن رساند» (۱۷ و ۱۸).

البته پزشکی نوین اشک چشم را متولد از مغز نمی‌داند، بلکه آن را حاصل فعالیت غدد اشکی^۳ تلقی می‌کند، در نتیجه لازم است یکی از دو وجه را درباره‌ی روایت انجام داد: اول اینکه منظور حضرت از دماغ خصوص مغز نباشد، دوم اینکه دماغ

دید. صاحب المنار اذعان می‌کند «ما مسلمانان به خاطر توجیه برخی خبرهای واحد نیازمند نیستیم در موضوعاتی که علم اثبات کرده است با آن نزاع کنیم» (۱۳).

اما در این میان علامه طباطبایی با تأکید بر حقیقی بودن تعبیر آیه، دخالت شیطان در دیوانه ساختن افراد را دست‌کم به صورت موجهی جزئی پذیرفته است. علامه تصریح می‌کند: طبق تشبیه به‌کاررفته در آیه تحقق جنون با دخالت شیطان امر ممکن است، هر چند آیه‌ی یاد شده بر تأثیر شیطان در همه‌ی انواع جنون دلالت ندارد، بر اثرگذاری شیطان حداقل در برخی از انواع دیوانگی دلالت دارد (۱۴).

نتیجه آنکه ارتباط جنون با جنیتان را نمی‌توان به طور قطع امری خرافی دانست، بلکه طبق آیه‌ی ۲۷۵ سوره‌ی بقره بنا بر تفسیر برخی از مفسران مسئله‌ی جنون با جنیتان و شیاطین بی‌ارتباط نیست. البته در مباحث آینده روایاتی به عنوان تعویذات و ادعیه برای جنون بررسی خواهد شد که این ارتباط را کاملاً تأیید خواهد کرد.

بحث

آموزه‌های طبی اسلام را در مسئله‌ی جنون می‌توان زیر چهار عنوان دسته‌بندی کرد. دسته‌ی اول آموزه‌هایی است که زمینه‌ی ابتلا به جنون را برمی‌شمرد. دسته‌ی دوم آموزه‌هایی است که به عامل پیشگیری و درمان به طور مشترک ناظر است. دسته‌ی سوم به پیشگیری تنها؛ و دسته‌ی چهارم به درمان تنها می‌پردازد. از این‌رو، بحث این مقاله تحت چهار عنوان مزبور پیش خواهد رفت.

۱) آموزه‌های ناظر به علل و زمینه‌های ابتلا به جنون

اولین دسته از آموزه‌های طبی جنون به علل و زمینه‌های ابتلا به جنون ناظر است. در این روایات مواردی مطرح شده که به جنون خود شخص و یا نسل او مربوط است. از این‌رو، می‌توان آنها را در دو دسته قرار داد.

۱.۱. زمینه‌های جنون در خود انسان

۱.۱.۱. برخی از کارهای ناشایست

در روایتی از امام موسی کاظم (ع) سه چیز عامل ابتلا به جنون معرفی شده است: «سه چیز است که از آنها بیم جنون می‌رود: قضای حاجت در میان قبرها و با یک لنگه کفش راه رفتن و اینکه کسی تنها بخوابد»^۱ (۱۵ و ۱۶). رابطه‌ی بین سه کار مزبور با جنون در مورد سوم یعنی تنها خوابیدن، معقول

^۱ مجلسی اول این روایت را قوی دانسته است.

^۲ پیامبر و امامان (ع) عالم به همه‌ی امورد و با گفتار و رفتارشان از لایه‌های پنهان زندگی بشر پرده برمی‌دارند. از این‌رو، قطعاً در صورت صدور چنین مضامینی از ایشان بین کارهای گفته شده و جنون ارتباط وجود خواهد داشت، هر چند برای عقل امروزی کشف این حقیقت ممکن نباشد.

^۳ Lacrimal gland

(مغز) نه منشأ اشک، بلکه منشأ دستور به غدد اشک در نظر گرفته شود.

از هر روی طبق روایت، اجتماع این آب در نوزادان و کودکان و خارج نشدنش از راه طبیعی به بروز برخی از اختلالات عصبی منجر می‌شود و این خود نه تنها یکی از حکمت‌های خدای متعال است، می‌تواند مایه‌ی آگاهی والدین نیز تلقی شود.

۱.۲.۱. زمینه‌های جنون در نسل انسان

۱.۲.۱. آمیزش بعد از آمیزش

در کلامی از امام رضا (ع) از جماع بعد از جماع بی‌آنکه در پیشان غسل جنابت انجام گیرد، به شدت نهی شده و این کار موجب جنون فرزند معرفی شده است. حضرت می‌فرماید: «آمیزش پی‌درپی بی‌آنکه غسلی میانش فاصله شود به فرزند ارثی از جنون می‌دهد»^۱ (۱۹ و ۲۰).

در فقه وجوب غسل جنابت به دو مورد خروج منی و آمیزش منوط شده است. بنابراین بعد از عمل نزدیکی ولو اینکه منی خارج نشود باید غسل نمود (۲۱)؛ طبق بیان امام رضا (ع) رابطه‌ی بین آمیزش مزبور با جنون فرزند وجود دارد. گویا خداوند متعال با قرار دادن چنین آثار دنیوی در صد جلوگیری از این نوع آمیزش برآمده است.

۱.۲.۲. آمیزش در اول، آخر و وسط ماه قمری

چگونگی قرار گرفتن بعضی از کواکب در مدارات خود ممکن است آثار طبیعی یا فراطبیعی در کره‌ی زمین داشته باشد. مثلاً تأثیر کره‌ی ماه در زمین برای انسان تا حدی اثبات شده است. امروزه برای انسان معلوم شده که جزر و مد آب، رود و دریاها بر اثر تأثیر جاذبه‌ی کره‌ی ماه است و هرگاه کره‌ی ماه و خورشید در یک سو قرار گیرند این جاذبه قوی‌تر می‌شود و حتی ممکن است روی پوسته‌ی زمین هم تأثیر بگذارد و سبب شکستگی‌ها و زلزله‌هایی شود و به عکس ممکن است بارندگی‌های چشمگیری بر اثر تأثیر کرات آسمانی روی کره‌ی زمین و مانند آن صورت گیرد. ما نمی‌توانیم بدون دلیل معتبر، تأثیر طبیعی یا فراطبیعی اوضاع فلکی را در زندگی و حالات انسان انکار کنیم. البته اثبات تأثیر اوضاع افلاک در زندگی انسان‌ها سخت است و بدون دلیل معتبر نمی‌توان چیزی را پذیرفت اما اگر از طریق معصومان (ع) مطلبی در این زمینه ثابت شود، همان مقدار که ثابت شده، پذیرفتنی است. برای مثال در آموزه‌های دینی از مسافرت و عقد ازدواج در هنگام

قمر در عقرب^۲ نهی شده است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «اگر کسی در حالی که قمر در عقرب است به سفر رود، یا ازدواج کند، خوبی و خوشی نمی‌بیند»^۳ (۲۲ و ۲۳).

در آموزه‌های اسلام روی عقد و ازدواج به طور کلی؛ و روابط زناشویی منجر به انعقاد نطفه به طور خاص توصیه‌های مهمی وارد شده است. از جمله‌ی آنها توصیه‌ی است که به بحث مقاله‌ی حاضر مرتبط است. امام صادق (ع) از مجامعت در برخی زمان‌ها نهی؛ و آن را زمینه‌ی جنون فرزند معرفی کرده است: «در اول، آخر و وسط ماه قمری با همسرت مجامعت نکن؛ چرا که هر کس چنین کند فرزندش را در معرض سقط قرار داده است. حتی اگر جنین سقط نشود، به احتمال زیاد دیوانه خواهد شد. آیا ندیده‌یی که غالباً در اول، آخر و وسط ماه به دیوانه حالت غش دست می‌دهد؟»^۴ (۲۴ و ۲۵).

تأثیر اوضاع افلاک در نطفه امری است که علم امروز هنوز بدان نرسیده است و می‌طلبد در این زمینه تحقیقاتی صورت گیرد، به‌ویژه تعلیل حضرت برای بروز حالت غش در دیوانگان در وقت‌های خاص نیز نیازمند مطالعه‌ی موردی است.

به هر روی، عقل سلیم حکم می‌کند با توجه به برخورداری امامان معصوم (ع) از علم بی‌کران از سوی و برخی از آثار ماه در زمین مانند جزر و مد از سوی دیگر؛ و همچنین اهمیت تولید، پرورش و تربیت نسل سالم، زوجین در آداب زناشویی کمال مراعات را به عمل آورند تا فرزندان باهوش و سالم از خود به یادگار گذارند.

۲) آموزه‌های جامع پیشگیری و درمان

دومین عنوان در آموزه‌های اسلامی ناظر به عنوان مشترک پیشگیری و درمان است. در آموزه‌های مزبور روش‌هایی برای پیشگیری و درمان جنون توصیه شده است که تک تک بررسی خواهند شد. در این روایات مواردی چون استفاده از نمک، پیچک و بوییدن گل نرگس؛ عواملی برای پیشگیری و درمان جنون معرفی شده است.

^۲ کره‌ی ماه در طول یک ماه قمری (که حدود ۲۹/۵ روز است) یک بار به طور کامل دور زمین می‌چرخد. این یک دور کامل، به دوازده قسمت تقسیم شده؛ و برج‌هایی نیز برای هر یک از این دوازده صورت فلکی انتخاب شده است. برج‌های مزبور عبارت است از: حمل، ثور، جوزاء، سرطان، اسد، سنبله، میزان، عقرب، قوس، جدی، دلو و حوت. هر یک از این نام‌های دوازده‌گانه، متناسب با صورت فلکی ستاره‌های دوردستی است که ماه در مقابل آنها است. وقتی کره‌ی ماه به برج عقرب می‌رسد، می‌گویند: قمر در عقرب است (واحد جوان، سایت فارس).

^۳ مجلسی اول این روایت را قوی دانسته است.

^۴ مجلسی اول این روایت را صحیح دانسته است.

^۱ میرزا محمدتقی آملی ضمن فتوا به کراهت این جماع، روایت مزبور را ذکر کرده و این کار را موجب جنون فرزند دانسته است.

۱.۲. نمک

نمک یکی از املاح مورد نیاز برای سوخت‌وساز مواد غذایی در بدن است. مقدار این ماده و مصرف آن به طور متعادل لازم است. در آموزه‌های روایی چشیدن کمی نمک قبل از شروع غذا تأکید شده است. در این آموزه‌ها نمک عامل پیشگیری و درمان جنون معرفی شده است. در روایتی پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «سه بار نمک خوردن پیش از غذا از بنی‌آدم هفتاد و دو نوع بلا را دور می‌سازد که از جمله‌ی آنها است جنون، جذام و پیسی» (۲۶).

پیامبر (ص) به امام علی (ع) چنین سفارش کرده است: «یا علی غذای خود را با نمک آغاز کن و با نمک نیز تمام گردان؛ چرا که هر کس غذای خود را با نمک شروع کرده و با آن پایان بخشد از هفتاد و دو نوع بیماری رها گردد که از آن جمله است: جذام، دیوانگی و پیسی» (۲۷ و ۲۸).

طبق روایت اول مصرف نمک قبل از غذا عامل پیشگیری از جنون و طبق روایت دوم مصرف نمک قبل و بعد غذا عامل درمان جنون شمرده شده است. از این رو، می‌توان نمک را هم جزء عوامل پیشگیری از جنون دانست، هم جزء داروهای شفابخش تلقی کرد. البته باید توجه کرد که نمک در کنار فوایدش، مضراتی هم دارد؛ و استفاده‌ی بیش از حد آن مضر است.

۲.۲. استفاده از پیچک

پیچک گیاهی است که بر تنه‌ی درختان و ستون‌ها و نرده‌ها می‌پیچد. عمرو بن ابراهیم گوید: «به حضرت رضا (ع) از سودا شکایت کردم که چون عارضم می‌شد گویا دیوانه می‌شدم و به سردردی دائمی مبتلا بودم. حضرت فرمود: از این گیاه بگیر و آن را بکوب و روی سرت بگذار و به همسرت بگو که بر سر بچه‌ها نیز بگذارد که به اذن خدا سودمند است. من هم چنین کردم بیماری‌ام بر طرف شد؛ و آن گیاه پیچک است» (۲۹).

کاربرد واژه‌ی «نافع» برای گیاه پیچک و نیز گزارش راوی از استفاده و بهبودی نشان‌دهنده‌ی جنبه‌ی درمانی پیچک است. هر چند اثر پیشگیری نیز از عبارات روایت همان‌گونه که گفته شد برداشت می‌شود.

۳.۲. بوییدن گل نرگس

در روایتی از پیامبر اکرم (ص) بوییدن گل نرگس درمان جنون معرفی شده است: «گل نرگس را هر روز ببوید و گرنه هفته‌ی یک بار؛ و گرنه ماهیانه و الا سالیانه و اگر هم هیچ یک ممکن

نشد لاقفل در طول عمر یک بار این گل را استشمام کنید؛ چون در دل نقطه‌ی از دیوانگی و جذام و پیسی وجود دارد که بوییدن گل نرگس آن را از بین می‌برد» (۳۰).

طبق این روایت زمینه‌ی ابتلا به جنون در همه‌ی انسان‌ها وجود دارد و استفاده از عطرها‌ی طبیعی موجود در عالم این زمینه را از بین می‌برد. در نتیجه بوییدن گل نرگس عاملی برای پیشگیری از ابتلا به جنون خواهد بود. بوی گل نرگس به اندازه‌ی اهمیت دارد که بوییدن روزانه یا هفتگی، ماهیانه، سالیانه و حتی یک بار در عمر نیز برای پیشگیری و درمان این بیماری توصیه شده است. با توجه به توصیه به بوییدن ماهیانه‌ی گل نرگس، احتمالاً از خشک‌شده‌ی آن و همین‌طور عطر طبیعی آن نیز می‌توان استفاده کرد.

واژه‌ی «یقلعها» در این روایت به درمان جنون ناظر است، پس گل نرگس را می‌توان عامل پیشگیری و درمان جنون دانست.

۳. آموزه‌های ناظر به پیشگیری از جنون

نوع سوم آموزه‌های طبّی اسلام درباره‌ی جنون ناظر به پیشگیری صرف است. در این دسته از آموزه‌ها برای پیشگیری از جنون روش‌های فراوان مادی و معنوی مطرح شده است. توجه به نظافت و بهداشت و استفاده از برگ سنا اموری مادی؛ و قرائت برخی از آیات و سور قرآنی، ادعیه و اذکار، صدقه و برخی کارهای نیک دیگر راهکارهای معنوی پیشگیری از جنون معرفی شده است.

۳.۱. توجه به نظافت ناخن و پشت لب در هر هفته

امام صادق (ع) توجه به بهداشت فردی را به صورت هفتگی پیشگیری از جنون می‌داند: «گرفتن ناخن و کوتاه کردن پشت لب در هر جمعه، ایمنی از پیسی و دیوانگی است» (۳۱) و (۳۲). واژه‌ی «مان» در این روایت صریح در پیشگیری جنون با این کارها است.

در روایت دیگری حضرت امام صادق (ع) به عبدالله بن هلال می‌فرماید: «در روز جمعه ناخن و شاربیت را کوتاه کن و اگر ناخن کوتاه است آن را سوهان بزن که هرگز دیوانگی، خوره و پیسی به تو نرسد» (۳۱ و ۳۲). تعبیر «لا یصیبک» باز صریح در پیشگیری است. در این روایات هم به امور بهداشتی فردی توجه شده، هم نظم در آن تأکید شده است. از سویی رعایت بهداشت فردی به روزی تعطیل یعنی جمعه واگذاشته شده است.

آشفستگی ظاهر مثل بلندی پشت لب و ناخن از اموری است که

(۱) علامه مجلسی این روایت را حسن دانسته است.

(۲) علامه مجلسی این روایت را مؤثقه کالصحیح دانسته است.

۲.۳. شستن سر با گل ختمی در هر هفته

شستن هفتگی سر با گل ختمی نیز می‌تواند از مصادیق تأکید بر بهداشت منظم باشد. در روایتی امام صادق (ع) می‌فرماید: «شستن سر با برگ یا گل ختمی در هر جمعه موجب ایمنی از پیسی و دیوانگی است»^۲ (۳۴). واژه‌ی «امان» همان‌گونه که در روایات پیشین نیز بود صریح در پیشگیری است. البته گل ختمی اثر ضدباکتریایی دارد (۳۵ و ۳۶) و در پژوهشی معلوم شد که تمرین هوازی و تزریق عصاره‌ی آبی ختمی بر موش‌های صحرائی از میزان اضطراب می‌کاهد و سروتونین پلاسمایی^۳ خون ناشی از استرس صوتی را جبران می‌کند (۳۷).

۳.۳. نوره و حنا

عامل پیشگیری دیگر استفاده از نوره و حنا است. حسین بن موسی فرزند امام کاظم (ع) درباره‌ی حضرت می‌گوید: «پدرم موسی بن جعفر (ع) هر وقت تصمیم می‌گرفت به حمام برود دستور می‌داد سه مرتبه حمام را روشن کنند، به طوری گرم می‌شد که نمی‌توانست وارد شود تا سیاه‌های حبشی می‌رفتند برای پدرم فرش می‌گسترند. حضرت وقتی وارد می‌شد از فرط گرما گاهی می‌نشست و گاهی می‌ایستاد. روزی از حمام خارج شد مردی از اولاد زبیر به نام کُنید به او برخورد که در دستش اثر حنا داشت، حضرت فرمود: روی دستت چیست؟ عرض کرد: حنا. فرمود: پدرم که دانشمندترین فرد زمان خود بود از پدر خود از جدش نقل کرد که پیامبر اکرم (ص) فرمود: هر کس داخل حمام شود ابتدا نوره بکشد و سپس از فرق سر تا کف پا حنا به خود بمالد برایش امان است از دیوانگی و جذام و پیسی و مرض خارش پوست تا مرتبه‌ی دیگر که باز نوره می‌کشد»^۴ (۳۸). واژه‌ی «امان» در این روایت صریح در پیشگیری است.

۴.۳. استفاده از دمنوش برگ سنا

عامل پیشگیری دیگر استفاده از دمنوش برگ سنا است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «اگر مردم خاصیت سنا را بدانند، هر مثقالش را به یک مثقال طلا می‌خرند. سنا از لکه‌های بدن، پیسی، جذام، دیوانگی، فلج و انحراف صورت امان می‌بخشد. به سنا، مویز سرخ بی‌هسته و هلیله‌ی کابلی و هلیله‌ی زرد و سیاه به اندازه‌ی مساوی افزوده شود و به وزن سه درهم (ده گرم)

انسان‌ها غالباً از آن مشمئز می‌شوند. تعاملات اجتماعی کسی که ظاهری ژولیده و ناپسند دارد تحت تأثیر ظاهر او است. رعایت نکردن این امور به ظاهر ساده و پیش پا افتاده از نوعی اختلال شخصیتی حکایت می‌کند.

در راستای تبیین این مطلب مناسب است که عنوانی مثل «بهداشت منظم» را برای آموزه‌های پیش‌گفته گذارد. نظم ظاهری نشانه‌ی نظم درونی و فکری است. وقتی به ظاهر منظم کسی نگاه می‌کنیم در می‌یابیم که در درون او نظم و تفکری منسجم وجود دارد. پیام نظم ظاهری افراد بهداشت و سلامت روانی آنها است. البته توجه افراطی به نظم و ترتیب خود یکی از نشانه‌های اختلالات روانی مثل وسواس فکری است، اما غالباً وجود نظم بیانگر سلامت روانی است.

بی‌نظمی و ریخت‌وپاش در خانه، اتاق، لباس، دفتر و میز کار همه و همه از بی‌نظمی در درون، فکر و ذهن حکایت دارد. یک فرد شلخته را قبل از هر چیز می‌توان از روی پوشش و میزان رسیدگی به وضعیتش شناخت. لباس‌ها با هم همخوانی ندارد و آرایش و اصلاح نامرتب و به هم ریخته دارد. در نتیجه بعید نیست که توجه نکردن به بهداشت منظم از قبیل ناخن و پشت لب کاملاً با اختلال روانی مرتبط باشد.

به گفته‌ی محققان مهم‌ترین مسئله در بیماران اسکیزوفرنیک^۱ (روان‌گسیخته) افت مهارت‌های مراقبت از خود است، به‌طوری‌که ظاهر و بهداشت فردی در این دسته از بیماران اهمیت داده نمی‌شود. بر این اساس در یک مطالعه با مشارکت دادن مددجویان اسکیزوفرنیک در فعالیت‌های گروهی معنوی - تفریحی، میزان تأثیر فعالیت‌هایی نظیر مسواک زدن، مراقبت از دندان‌ها، شانه زدن و مراقبت از موی سر، استحمام کردن، اصلاح کردن، حفظ نظافت، آراستگی صورت، آداب غذا خوردن، مراقبت و حفظ ظاهر بر وضعیت روانی این‌گونه از بیماران بررسی شد. نتایج نشان داد فعالیت‌های معنوی - تفریحی گروهی که مداخله‌ی توان‌بخشی و غیرارگانیک محسوب می‌شود، می‌تواند در بهبود وضعیت مددجویان اسکیزوفرنیک نقش‌آفرین باشد. با استفاده از روش‌های درمان گروهی و مشارکت دادن این‌گونه مددجویان در فعالیت‌هایی که تمایل به انجام آن دارند می‌توان مراقبت از خود را در مواردی همچون مسواک زدن و مراقبت از دندان‌ها، شانه زدن مو، مراقبت از موی سر، استحمام کردن، اصلاح کردن، حفظ نظافت آراستگی صورت، آداب غذا خوردن، مراقبت و حفظ ظاهر فردی ارتقا داد (۳۳).

^۲ علامه مجلسی این روایت را موثق دانسته است.

^۳ Plasma serotonin

^۴ علامه کاشف‌الغطا به استحباب حنا فتوا داده و طبق این روایت آن را مایه‌ی ایمنی از بیماری‌هایی نظیر جنون دانسته است.

^۱ schizophrenia

تحقیقات چند ساله درباره‌ی بیماران روانی به تأثیر ایمان، باورهای معنوی و دعا و راز و نیاز در پیشگیری و درمان اختلالات عصبی واقف شده‌اند. افراد و گروه‌هایی از محققان در سراسر جهان درباره‌ی تأثیر ایمان به خدا، مذهب و محیط‌های مذهبی و آداب و رسوم دینی در سلامت روانی افراد، بهداشت روانی جامعه، بهبود بخشی از بیماران روانی، مقاوم کردن افراد در برابر حوادث و وقایع دردناک و ایجاد آرامش به نتایج مثبت و جالب توجهی دست یافته‌اند. با وجود اختلاف روش، محیط و موضوعات مورد بررسی تقریباً تمامی این تحقیقات بر این موضوع اتفاق نظر دارند که در محیط‌های مذهبی و جوامعی که ایمان مذهبی آنها بیشتر است میزان اختلالات روانی به ویژه اضطراب و افسردگی به طور محسوسی کمتر از میزان آنها در محیط‌ها و جوامع غیرمذهبی است و افراد مذهبی به طور کلی از سلامت روانی بیشتری نسبت به دیگران برخوردارند (۴۴). در پژوهشی به منظور بررسی رابطه‌ی بین مؤلفه‌های ایمان مذهبی و شکرگزاری با شدت علائم اختلالات روانی، ۳۰۰ دانشجو به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌یی چندمرحله‌یی انتخاب شدند. طبق این تحقیق ایمان مذهبی و شکرگزاری عامل‌های عمومی محافظت‌کننده‌یی هستند که می‌توانند در کاهش علائم هر نوع اختلالی مؤثر باشند و اگر دین‌داری موجب رشد شکرگزاری درونی، خیرخواهی، هدفمندی و خویشتن‌داری شود، می‌توان آن را عاملی پیش‌گیری‌کننده در برابر اختلال‌های روانی در نظر گرفت (۴۵). بر اساس مطالعات انجام شده، وجود باورهای مذهبی در پیشگیری و درمان بیماری‌های روانی مؤثر است. باورهای قوی مذهبی سبب می‌شود افراد کمتر در معرض فشارهای روانی قرار گیرند. افرادی مانند بنیامین راش^۲ پدر روان‌پزشکی آمریکا، ویلیام جیمز^۳، یونگ^۴، فرانکل^۵ و فروم^۶ هر کدام اهمیت رفتارهای دینی و اعتقادات مذهبی را در پیشگیری از ناراحتی‌های روانی یادآور شده‌اند (۴۶).

ایمان به خدا و امور معنوی مثل قیامت نقش مهمی در پیشگیری و درمان ناهنجاری‌های روانی ایفا می‌کند. کارل یونگ روانکاو نامور سوئسی می‌گوید: «در میان تمام بیماران میان‌سال من یک نفر هم نبود که مسئله‌اش، مسئله‌ی یافتن یک نگرش دینی به حیات نباشد. به طور یقین دلیل بیماری همه‌ی آنها این بود که فاقد آن چیزی بودند که ادیان زنده در

ناشتا خورده شود و موقع خواب نیز همان مقدار مصرف شود که این سید دواها است» (۳۹). واژه‌ی «امان» صریح در پیشگیری است و تعبیر «سید الادویه» هر چند قرینه‌یی برای درمان بودن برگ سنا است؛ چون دارو زمانی استفاده می‌شود که شخص بیمار شده باشد، اما آنچه مسلم است عامل پیشگیری بودن سنا نسبت به جنون است. آنچه گذشت مواردی بود که در روایات عوامل مادی پیشگیری از جنون مطرح شده بود. در کنار آنها عوامل معنوی نیز برای پیشگیری از جنون مطرح شده است که ذکر می‌گردد.

۳. ۵. آیات قرآن

اولین عامل معنوی پیشگیری از جنون در آموزه‌های دینی را می‌توان قرآن دانست. در آموزه‌های روایی به تأثیر مثبت برخی از سوره‌ها و آیات در بازدارندگی از جنون تصریح شده است.

الف) سوره‌ی یس

امام باقر (ع) فرمود: «هر که سوره‌ی یس را یک بار در طول عمرش تلاوت کند خداوند به تعداد همه‌ی آفریدگان در دنیا و همه‌ی آفریدگان در آخرت و آسمان به ازای هر یک او را دو هزار هزار (دو میلیون) پاداش و حسنه نویسد و به همان تعداد از گناهانش پاک سازد و ناداری و بدهکاری و خانه‌خرابی و درماندگی و دیوانگی و وسواس و بیماری آسیب‌رسان او را نرسد» (۴۰ و ۴۱).

ب) سوره‌ی نحل

امام محمد باقر (ع) فرمود: «هر کس سوره‌ی نحل را در هر ماه تلاوت کند، از قرض در این دنیا و هفتاد نوع بلا که سبک‌ترین آنها دیوانگی و جذام و پیسی است در امان خواهد بود»^۱ (۴۲) و (۴۳). تعبیر به امان در این روایت صریح در پیشگیری است.

ج) سوره‌ی ابراهیم و حجر

عنبسه بن مصعب از امام صادق (ع) روایت کرده است که فرمود: «هر کس سوره‌ی ابراهیم و حجر را در هر هفته در رکعت‌های اول و دوم نماز بخواند، هرگز گرفتار تنگ‌دستی و دیوانگی و مصیبت نمی‌شود» (۴۲ و ۴۳). عبارت «لَمْ يُصِبْهُ» ناظر به پیشگیری است.

۳. ۶. اذکار، ادعیه و تعویذات

امروزه اهمیت امور معنوی در قالب دعا و راز و نیاز و تأثیر آن در پیشگیری و درمان بیماری‌ها ذهن بسیاری از محققان و دانشمندان را مشغول کرده است. بسیاری از روان‌شناسان با

²) Benjamin Rush.

³) William James.

⁴) Jung.

⁵) Frankl.

⁶) Fromm.

^۱) علامه کاشف‌الغطا به استحباب قرائت سوره‌ی نحل فتوا داده و بنا بر این روایت آن را مایه‌ی ایمنی از جنون دانسته است.

هر عصری برای پیروان خود به ارمغان می‌آورند و هیچ یک از آنها نتوانستند بدون بازیافت نگرش دینی خود واقعاً بهبود یابند» (۴۷).

مشروعیت و جواز استفاده از دعا برای بیماری‌ها

عبدالله بن سنان گوید از امام صادق (ع) درباره‌ی برخی از رقیه‌ها (دعاها) پرسش نمودم، حضرت فرمود: «ای ابن سنان! در صورتی که عبارات دعا از قرآن باشد، به کار بردن ادعیه و تعویذات برای درمان بیماری‌ها به ویژه بیماری‌های روانی مشکلی ندارد. کسی را که قرآن شفا نبخشد شفایی نیابد؛ و آیا چیزی رساتر و کارآمدتر از قرآن برای این چیزها وجود دارد؟ مگر خدای تعالی نفرموده: اگر این قرآن را بر کوه نازل می‌کردیم، از خوف خدا آن را ترسیده و شکافته می‌دید. از ما اهل بیت بپرسید تا به شما قوارع قرآن را که درمان هر دردی است بیاموزیم»^۱ (۴۸ و ۴۹).

«قوارع قرآن» آیاتی است که هر کس آنها را بخواند از شر شیطان در امان ماند، مثل آیه‌الکرسی و مانند آن؛ گویا این آیات شیطان را نابود می‌سازد و به همین خاطر «قوارع» نامیده شده است (۵۰).

زراره گوید از امام باقر (ع) پرسیدم «آیا رواست که تعویذ و آیاتی از قرآن بر گردن بیمار آویخته شود؟ حضرت فرمود: آری، همانا قوارع قرآن سودمند است، از آنها استفاده کنید» (۵۱). در هر صورت، در آموزه‌های دینی راه‌های معنوی چندی برای پیشگیری از جنون معرفی شده است؛ روش‌هایی مانند قرائت برخی از اذکار، ادعیه و تعویذات.

الف) ذکر لا حول و لا قوة الا بالله

جمیل گوید: شنیدم که امام صادق (ع) می‌فرمود: «هر که هفتاد بار گوید: «ما شاء الله لا حول و لا قوة الا بالله»، هفتاد نوع بلا از او برگردد که آسان‌تر همه خنق و خفه شدن باشد، گفتم: قربانت! خنق چیست؟ فرمود: مقصود این است که دچار دیوانگی نشود تا خفه گردد» (۵۲). تعبیر «صرف عنه» در این روایت ناظر به پیشگیری است.

ابوبصیر، از امام جعفر صادق (ع) نقل می‌کند که حضرت فرمود: «چون نماز شام و صبح را به جا آوری، هفت مرتبه بگو: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ؛ پس به درستی که هر که این را بگوید، نه خوره به او می‌رسد و نه پیسی و نه دیوانگی و نه هفتاد نوع از انواع بلا»

(۵۳ و ۵۴). عبارت «لَمْ يُصِیْبْهُ» ناظر به پیشگیری است. ابوبصیر، از امام جعفر صادق (ع) روایت کرده که حضرت فرمود: «هر که در عقب نماز صبح و در عقب نماز مغرب، هفت مرتبه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ بگوید، خدای تعالی هفتاد نوع از انواع بلا را از او دفع کند که آسان‌ترین آنها باد، قولنج، پیسی و دیوانگی است»^۲ (۵۴ و ۵۵). در این روایت نیز عبارت «دَفَعَ اللّٰهُ» ناظر به پیشگیری است.

ب) دعای پیامبر برای ایمنی از جنون و بیماری‌های بد

در روایت آمده که پیامبر (ص) از جنون و برخی بیماری‌های بد به خدا پناه می‌برده است: «بار خدایا به تو پناه می‌برم از پیسی، دیوانگی، جذام و بیماری‌های بد» (۵۶). تعبیر «عوذ» هر چند صریح در پیشگیری نیست و می‌تواند به درمان نیز ناظر باشد، ارتباطش با پیشگیری بیشتر است.

ج) تعویذ برای پیشگیری از ابتلای جنین به جنون

جابر بن یزید جعفی گوید: مردی از بنی امیه که دوست‌دار اهل بیت بود، نزد امام باقر (ع) آمد و عرض کرد: ای فرزند رسول خدا، کنیزم پا به ماه است درحالی‌که هنوز فرزندی ندارم، از خدا بخواه پسری به من مرحمت کند! حضرت دست به دعا برداشت و به درگاه خدا چنین عرضه کرد: «اللَّهُمَّ ارْزُقْهُ ابْنًا ذَكَرًا سَوِيًّا؛ بار خدایا به او پسری سالم روزی کن». سپس حضرت روش نگارش تعویذی را به او آموخت. در آخر تعویذ چنین آمده است: «اگر به هنگام فراغ از این تعویذ چنین بگوید ...، محکم و بهتر خواهد بود و من ضامن او، اهل او و فرزند او هستم که آفت و فساد و دیوانگی به اذن خداوند متعال به اینان نرسد» (۵۷).

د) تعویذ برای دفع آزار شیطان

امام باقر (ع) ضمن تشریح تعویذی فرمود: «هر کس می‌خواهد شیطان با همسر او مادامی که در حالت نفاس است بازی نکند، این عوذه را با مشک و زعفران و با آب باران زلال بنویسد و آن را با لباس نویی که نپوشیده بفشرد و از آن به همسر و فرزندش بخوراند و به خانه و جایی که همسرش زایمان کرده است بپاشد. در این صورت به خواست خدا به همسرش (تا زمانی که در نفاس است) و به فرزندش مس شیطان، دیوانگی، ترس و چشم زخم نمی‌رسد» (۵۷). تعبیر «أَنْ لَا

^۱ آقا مرتضی حائری این روایت را مدرکی برای استحباب مس آیات قرآن دانسته است.

^۲ علامه کاشف الغطا به استحباب این دو ذکر فتوا داده، و آنها را مایه‌ی ایمنی از جنون دانسته است.

يُصِيْبُهُمْ» ناظر به پیشگیری است.

۷.۳. صدقه

دفع بلا با صدقه در آموزه‌های دینی فراوان مطرح شده؛ و بین مردم نیز مجرب است. اما درباره‌ی جنون از امام صادق (ع) نقل شده است که رسول خدا (ص) فرمود: «خدا که معبود حقی جز او نیست، هر آینه درد را و طاعون و زخم‌های کشنده را و آتش‌سوزی و غرق شدن را و ویرانی و دیوانگی را به وسیله‌ی صدقه دفع می‌کند؛ و حضرت هفتاد باب از شر را همچنان برشمرد»^۱ (۵۸ و ۵۹). تعبیر «دفع» در این روایت ناظر به پیشگیری است.

۸.۳. برآوردن نیاز مؤمن

عقبه بن خالد گوید: من و معلی و عثمان به محضر امام جعفر صادق (ع) شرفیاب شدیم، پس چون حضرت ما را دید فرمود: «... و برآوردن نیاز مؤمن دیوانگی و جذام و پیسی را دفع می‌کند» (۶۰). تعبیر «دفع» ناظر به پیشگیری است.

۹.۳. خوردن ته‌مانده‌ی سفره

خوردن ته‌مانده از سفره‌ی پهن شده است در روایات سفارش شده است: «معمربن خلاد گوید از امام رضا (ع) شنیدم که می‌فرمود: هر کس در خانه‌اش غذایی تناول کند و از آن چیزی بماند، آن را نیز بخورد و اگر در بیابان و یا خارج از خانه چیزی از سفره ماند، آن را به حیوانات و پرندگان وا نهد»^۲ (۶۱ و ۶۲). این کار از روح متواضع، قانع و ساده‌زیستی انسان حکایت می‌کند و نمودی از کارهای نیک است. در روایتی آمده است که پیغمبر (ص) ابو ایوب انصاری را دید که خرده‌های غذا را که از سفره افتاده جمع می‌کند، حضرت فرمود: «زندگی تو پر برکت باد»، ابو ایوب گوید: عرضه داشتم یا رسول الله (ص)! این دعا برای دیگری هم هست؛ فرمود: «آری، آنچه را تو خوردی (از خرده‌های غذا) هر کس بخورد همین دعا برای او نیز می‌باشد»؛ و یا فرمود: «هر که چنین کاری کند خداوند او را از دیوانگی، جذام، پیسی، زرداب و کودنی نگهدارد» (۶۳). تعبیر «وقاه» ناظر به پیشگیری است.

۱۰.۳. شستن پای عروس به دست داماد

ابو سعید خدری گوید: رسول خدا (ص) به علی بن ابی طالب (ع) سفارشی کرد و فرمود: «یا علی هنگامی که عروس را به خانه‌ی خود می‌آوری کفش او را از پای درآور تا بنشیند و پای

او را با آب بشوی و آن آب را از در خانه تا آخرین نقطه‌ی حیاط خانه بریز، زیرا اگر چنین کنی خداوند هفتاد هزار نوع تنگ‌دستی را از آن خانه ببرد و هفتاد هزار نوع برکت وارد کند و هفتاد رحمت نازل کند که بالین سر عروس بگردند تا اینکه برکتش به همه‌ی زوایای خانه‌ی تو برسد و عروس تا زمانی که در آن خانه هست، از دیوانگی و مرض جذام و پیسی ایمن باشد»^۳ (۶۴ و ۶۵). واژه‌ی «تأمن» ناظر به پیشگیری است.

رعایت دستور این روایت نه تنها عاملی برای مقابله با فقر، پیسی، جنون و جذام است، بلکه تأکیدی بر نکته‌ی ریزی است که می‌تواند سرآغاز شیرینی برای زندگی مشترک زوجین شود. شستن پای عروس به دست داماد از روح محبت و تواضع صمیمانه‌ی حکایت دارد که زوجین برکت زندگی‌شان را با آبی که پاک‌کننده‌ی هر چیزی است می‌جویند. طبیعی است که شروعی چنین به اذن خدا سرانجامی نیک نیز خواهد داشت.

۴. آموزه‌های ناظر به درمان جنون

چهارمین و آخرین نوع آموزه‌های طبی اسلام درباره‌ی جنون به درمان صرف ناظر است. در این آموزه‌ها برای درمان جنون روش‌هایی از قبیل حجامت و نوشتن آیه الکرسی مطرح شده است.

۱.۴. حجامت

بررسی‌ها نشان می‌دهد که حجامت درمانی سنتی و غیرشیمیایی است که در تنظیم دستگاه ایمنی بدن نقش انکارناپذیری دارد (۶۶). در روایتی پیامبر به سر خود اشاره کرد و فرمود: «بر شما باد حجامت از سر، که برای بیماری‌هایی نظیر دیوانگی، جذام، پیسی، خارش و درد دندان سودمند است» (۶۷). واژه‌ی «نافع» صریح در درمان بودن حجامت است.

۲.۴. نوشتن آیه الکرسی

کلینی در کافی بابی باز کرده؛ و عنوان آن را «باب تشیید البناء» نهاده است. در آن روایات درباره‌ی خانه و بلندی دیوار آن اشاره شده؛ و بلندی آن تا هفت یا هشت ذراع (در حدود سه متر و نیم) توصیه شده است (۶۸). ابان بن عثمان گوید که مردی نزد امام صادق (ع) آمد و به آن حضرت شکایت کرد اهل زمین (جنیان و شیاطین) خانواده و عیالش را به بازی

^۱ مجلسی اول درباره‌ی این روایت می‌گوید: «ضعف سند به این روایت آسیبی نمی‌رساند؛ چون ابوسعید خدری از اصفیا و مراجعین به ولایت امیرالمؤمنین بوده؛ و شهید نیز بعد از صدوق به روایات او عمل نموده است.»

^۱ شهید اول طبق این روایت به استحباب صدقه فتوا داده و آن را مایه‌ی ایمنی از جنون دانسته است.

^۲ علامه مجلسی این روایت را صحیح دانسته است.

مشابه بوده، کرامت و ابعاد وجودی دیگر او را نیز در نظر گرفته است.

محدودیت‌ها و پیشنهادها

امروزه پژوهش با محوریت آموزه‌های سلامت‌محور اسلام با محدودیت‌هایی مواجه است. عمده‌ی این محدودیت‌ها از نگاه افراطی برخی از مدعیانی ناشی می‌شود که علم نوین پزشکی را رقیب علوم اهل بیت (ع) معرفی می‌کنند و بعضاً با تصوراتی که غیر از توهم توطئه چیز دیگری نیست می‌خواهند کل معضلات پزشکی را با چند آیه و روایت حل کنند. به نظر می‌رسد این نوع افراط‌ها بیشترین ضربه را به آموزه‌های سلامت‌محور اسلام می‌زند.

از این رو، پیشنهاد می‌شود به دور از مسائل حاشیه‌ی و در فضایی علمی و دانشگاهی، تحقیقات سودمندی هم در جنبه‌ی مبانی این‌گونه از آیات و روایات، هم در راستای آزمودن و بررسی علمی مواد و شیوه‌های پیشگیری و درمانی که در این دسته از آموزه‌ها مطرح شده و مهم‌تر از همه با نگاهی جامع و کلان به مقوله‌هایی نظیر بیماری، سلامت، انسان و جهان هستی و تفاوت مکاتب فکری پزشکی کل‌نگر با پزشکی جزء‌گرا صورت پذیرد.

قدردانی

این پژوهش با هزینه‌ی شخصی نویسنده‌ی مقاله به انجام رسیده؛ و حامی مالی نداشته است. در این مقاله عنایت دوست فاضل و دانشمند جناب حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر سید ضیاءالدین علیان‌سب شامل حالم بود، بدین وسیله از محضر ایشان؛ و همچنین از توجه ویژه‌ی اعضای مرکز مطالعات دین و سلامت به ویژه جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر مرتضی عبدالجباری که زمینه‌ی طرح و نشر این‌گونه مباحث را فراهم آورده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمایم. در آخر نیز تشکر ویژه‌ی خود را از ریاست مرکز توسعه‌ی پژوهش‌های بین‌رشته‌ی معارف اسلامی و علوم سلامت دانشگاه تبریز، جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر یوسف خیری ابراز می‌دارم.

تضاد منافع

نویسنده‌ی مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره‌ی این پژوهش گزارش نکرده است.

گرفته‌اند و موجب آزار و اذیت آنها می‌شوند، حضرت فرمود: بلندای سقف خانه‌ات چقدر است؟ عرض کرد: ده ذراع. فرمود: از زمین تا هشت ذراع اندازه کن و بین هشت و ده ذراع، آیه الکرسی را دور تا دور خانه بنویس؛ زیرا هر خانه‌ی که بلندی آن از هشت ذراع بیشتر باشد محتضر باشد، یعنی جنتیان آیند و در آن نشینند^۱ (۶۹ و ۷۰).

طبق این روایات اولاً ارتباط جن با انسان در آزار رساندن به او؛ و ثانیاً تأثیر آیه‌الکرسی در دور ساختن جنتیان از خانه روشن می‌شود. در نتیجه نوشتن این آیه‌ی شریف می‌تواند راه درمان انواعی از جنون باشد که از راه ارتباط با جنتیان حاصل شده است.

نتیجه‌گیری

آموزه‌های اسلامی نسبت به جنون روش‌هایی را در قالب پیشگیری و درمان معرفی کرده است. خرافی دانستن ارتباط جنون با جنتیان اجماعی بین صاحب‌نظران نیست، بلکه برخی از اندیشمندان ارتباط جنون با جنتیان را حداقل در برخی مصادیق جنون قطعی می‌دانند.

بیشتر آموزه‌های دینی به پیشگیری؛ و تنها بخشی از آن به درمان ناظر است. از این رو، می‌توان چنین نتیجه گرفت که از نظر آموزه‌های اسلامی جنون بیماری صعب‌العلاج و سهل‌التدرکی است.

بیش از بیست روش درباره‌ی پیشگیری و درمان جنون که تقریباً نیمی از آن روش‌های مادی و نیمی دیگر معنوی است در آموزه‌های دینی وارد شده است.

راه‌های پیشنهادی اسلام برای پیشگیری و درمان بیماری‌ها به طور عام و جنون به طور خاص، بسیار ساده و کم‌هزینه است. از نظر اسلام استفاده‌ی صحیح از طبیعت و منابع سرشار غنی آن از بوییدن گل تا رعایت منظم بهداشت فردی، سرتاسر از حکمت بی‌بدیل الهی در نظام آفرینش حکایت دارد. نقش بسزایی در درمان و پیشگیری بیماری‌های روانی دارد.

توجه به ادعیه و راز و نیاز با پروردگار در کنار تدبیرهای عملی برای درمان یا پیشگیری ضمن تأیید تجربیات برخی از روان‌شناسان راه مهمی را فرا روی انسان تشنه‌ی حقیقت می‌گذارد. اسلام که مجموعه‌ی از نظام‌های متفاوت محسوب می‌شود، همه‌ی ابعاد وجودی انسان را در نظر گرفته است. از این رو، اگر به دنبال پیشگیری یا درمان جنون یا بیماری‌های

^۱ علامه مجلسی این روایت را حسن دانسته است.

References

- Mohammdi Rey Shahri M. Encyclopedia of Medical Hadiths. Qom: Dar Al Hadis ;2004.
- Dehkhoda A. Dictionary. Tehran: Institute of Tehran university Press;1994. p.6519. (Full Text in Persian)
- Dehkhoda A. Dictionary. Islamic Culture of Education. Tehran: Institute of Tehran university Press;1994. p.10063. (Full Text in Persian)
- Sajjadi J. Islamic Culture of Education. Tehran: Corporate Authors and translators Iran;1987. p.656-7. (Full Text in Persian)
- Moharreri M. From Magic to Psychotherapy. Tehran: Keyan Farhangi;1992. p.18-22. (Full Text in Persian)
- Michel F. History of Madness. Tehran: Hermes ;2002. (Full Text in Persian)
- Ebn Babveih M. Characteristics. Qom: Jameh Modarresin Publications;1982. p.332- 3. (Full Text in Arabic)
- Naseri A. Criticism of the approach to the error in the Quran. 13, edition. Qom: Andeshyhi Novin Dini;2008. p.133-60. (Full Text in Persian)
- Nagibzadeh M. Glossary of Quran and commentary on commentry from Allameh Tabatabai point of view. Qom: Recognition of the Qran;2011. p.65-92. (Full Text in Persian)
- Zamakhshari M. Detector in the volume of the Download. Beirut: Office Arabic culture1986; p.320(Full Text In Arabic)
- Tabarsi F. Al Bayan Complex in the Interpretation of the Quran. Tehran: Naser-Khosro Publication;1993. p. 669. (Full Text in Arabic)
- Gorashi A. Dictionary of the Quran. Tehran: Office Islamic culture;1992. p. 222. (Full Text in Persian)
- Rashid Reza. Explanation of the Al Mezan. Beirut: House scientific books1999. p. 80-1. (Full Text in Arabic)
- Tabatabaei M. Al mezan on the Explanation of Al Quran. Qom: Jameh Modarresin Publications1996; p. 412. (Full Text in Arabic)
- Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p.534. (Full Text in Arabic)
- Majlesi MT. The Apprentice Fasting. Qom: Koushanpour1985; p.105. (Full Text in Arabic)
- Mofazal ebn omar. Unification of the Preferred. Qom: Davari. p. 53-4. (Full Text in Arabic)
- Khoui A. Dictionary of modern Men. 18:303-4 p. (Full Text in Arabic)
- Resaleh Zahabeyh; Emam Reza. Qom: Khayamis House1981; p.28. (Full Text in Arabic)
- Amoli M. Permission is Granted. Tehran1960; 115 p. (Full Text in Arabic)
- Khomyni R. Writing Alphabet. Qom: House science publication1987. 37 p. (Full Text in Arabic)
- Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture 1986; p.275. (Full Text in Arabic)
- Majlesi MT. The Apprentice Fasting. Qom: Koushanpour1985; p. 196. (Full Text in Arabic)
- Ebn Babveih M. Man La Yahzor Al faqih. Qom: Jameh Modarresin Publications1992; p. 403. (Full Text in Arabic)
- Majlesi MT. The Apprentice Fasting. Qom: Koushanpour1985; p.198. (Full Text in Arabic)
- Mostaghferi G. Medicine Al nabi. Najaf: Al hedareih Publications1964; p.22-3. (Full Text in Arabic)
- Kuleini M. Kafi. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 326. (Full Text in Arabic)
- Majlesi MB. Heritage of Minds. Tehran: Office Islamic culture1983; p.154. (Full Text in Arabic)
- Tabarsi F. Makarem Ethics. Qom: Sharef Al Razei Publication1991; p.374. (Full Text in Persian)
- Mostaghferi G. Tebb Al nabi. Najaf: Al hedareih Publication1964; p.30. (Full Text In Arabic)
- Kuleini M. Kafi. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 490 (Full Text In Arabic).
- Majlesi MB. Heritage of Minds. Tehran: Office Islamic culture1983; p. 387. (Full Text in Arabic)
- Fallahi Khoshkanab M, Gazanfari N. The effect of group recreational activities on the self care skills of schizophrenic patients. Tehran: Iranian Journal of Nursing Research. 2007; p. 25. (Full Text in Persian)
- Tabarsi F. Makarem Ethics. Qom: Sharef Al Razei Publication1991; p. 60. (Full Text in Persian)
- Golami Ahangaran M, Gasemi A, Farast M, Fasehi KH. Antimicrobial effect of Zataria multflora, Thymus daenensis, Althea officinalis, and Urtica dioica on growth of Escherichia coli isolated from poultry colibacillosis. Journal of Veterinary Microbiology. 2015; p. 1. (Full Text in Persian)
- Zareii B, Seyfi T, Movahedi R, Cheraghi J, Ebrahimi S. Extracts of Alcea Digitata L, Satureja Bachtiarica L, and Ferulago Angulata L. Journal of Babol University of Medical Sciences. 2013; p.31. (Full Text in Persian)
- Karimi A, Nazem F, Piri K. Effects of Aerobic Training, Extract of Althaea kurдика and Noise Stress on the Anxiety-related Behaviors, of wistar male rat. Tehran: Razi Journal Of Medical Sciences. 2015; p.1. (Full Text in Persian)

38. Kuleini M. Kafi. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 509. (Full Text in Arabic)
39. Tabarsi F. Makarem Ethics. Qom: Sharef Al Razei Publication1991; p.188. (Full Text in Persian)
40. Ebn Babveih M. Savab Al amal & egab Al amal. Qom: Sharef Al Razei Publication1985. 111-2 p. (Full Text in Arabic)
41. Kashef Al Ghita G. Esfahan: Mahdavi. p. 301. (Full Text in Arabic)
42. Ebn Babveih M. Savab Al amal & egab Al amal. Qom: Sharef Al Razei Publication1985; p. 107. (Full Text in Arabic)
43. Kashef Al Ghita G. Esfahan: Mahdavi.p.302. (Full Text in Arabic)
44. Yahyazadeh Jeloudar S, Lotfi Godarzi F. Treatment of Depression by Praying and Worship. Journal of Babol University of Medical Sciences. 2012; p.94. (Full Text in Persian)
45. Shojaei Z, Goodarzi M, Taghavi S. Prediction of Mental Disorders Symptoms Based on Religious Faith and Gratitude. Journal of Research in Psychological Health. 2015; p. 43. (Full Text in Persian)
46. Yasamineghad P, GolMohammadian M, Sa'idipoor B. An Introduction to the Relation between Psychology and Religion and Spirituality, with an Emphasis on the Perspective of Some the Famous Psychologists. Qom: Qabasat2000; p. 101. (Full Text in Persian)
47. Jung C. Modern Man in Search of a Soul. London: Kegan Paul1933; p. 284 .
48. Ebna Bastam AH. Teb Al Aemmeh. Qom: Sharef Al Razei Publication1990. 48 p. (Full Text in Arabic)
49. Haeri M. Shar Al Orvah. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom2005. 74 p. (Full Text in Arabic)
50. Ebn Aser M. Al nahayah Fi Kgareb Al hadis. Qom: Esmaelien Publication1987. (Full Text in Arabic)
51. Ebna Bastam AH. Medicine of Aemmeh. Qom: Sharef Al Razei Publication1990; p. 49. (Full Text in Arabic)
52. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 521. (Full Text in Arabic)
53. Kuleini M. Kafi. Tehran: Office Islamic culture1986; p.528. (Full Text in Arabic)
54. Kashef Al Ghita G. Esfahan: Mahdavi.p. 248. (Full Text in Arabic)
55. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 531. (Full Text in Arabic)
56. Shobbar A. Teb Al Aemmeh. Beirut: Al ershad culture2007; p. 285. (Full Text in Arabic)
57. Ebna Bastam AH. Medicine of Aemmeh. Qom: Sharef Al Razei Publication1990; p. 96-7. (Full Text in Arabic)
58. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 5. (Full Text in Arabic)
59. Ameli M. Al doros Al Shreiah. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom1996; p. 254. (Full Text in Arabic)
60. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986. 34 p. (Full Text in Arabic)
61. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p.298. (Full Text in Arabic)
62. Majlesi MB. Heritage of Minds. Tehran: Office Islamic culture1983; p. 118. (Full Text in Arabic)
63. Tabarsi F. Makarem Ethics. Qom: Sharef Al Razei Publication1991; p. 146. (Full Text in Persian)
64. Ebn Babveih M. Man La Yahzor Al faqih. Qom: Jameh Modarresin Publications1992; p. 551-2. (Full Text in Arabic)
65. Majlesi MT. The Apprentice Fasting. Qom: Koushanpour1985; p. 228. (Full Text in Arabic)
66. Kave M, Samadi Foroshani M, Shadman M, shadman M, Mazarzadeh Yazdi MS. Cupping therapy and effect on the Immune system. Journal of Religion and Health. 2013; p.59. (Full Text in Persian)
67. Tabarsi F. Makarem Ethics. Qom: Sharef Al Razei Publication1991; p.76. (Full Text in Persian)
68. Kuleini M. Kafei. Tehran: Office Islamic culture1986; p. 528-30 p. (Full Text in Arabic)
69. Kuleini M. Kafi. Tehran: Office Islamic culture1986; p.529 p. (Full Text in Arabic)
70. Majlesi MB. Heritage of Minds. Tehran: Office Islamic culture1983; p. 442. (Full Text in Arabic)